

Карл Ясперс

За европейския дух

Превод от немски: Георги Каприев

Преводът е осъществен по:

Karl Jaspers, Vom europäischen Geist, Piper: München 1947. Първата публикация на превода е в Християнство и култура, 11 (2012) (есен), 61-82

Преди Първата световна война общността на европейските нации, единството на Европа, изглеждаше разбиращо се от самосебе си. Сега ни се привижда като райско времето, когато от Германия се пътуваше до Рим без паспорт и се гледеше като странност нуждата от паспорт при желание да се пътува за Санкт Петербург. Но в онова състояние трябва да е било заложено нещо фундаментално превратно. Едва ли някой си е давал радикално сметка за това. Отделни мислителни казваха обаче как стоят нещата. Маркс бе видял неудържимостта в сферата на икономико-социалното. Относно субстанцията на човешкото пророците на епохата бяха Киркегор и Ницше, опитали се – безуспешно – да разбудят от съня на самозаблудите. Християнското е все още привидност, казваше Киркегор. Бог е мъртъв, нихилизмът напире, казваше Ницше. Европейското единство бе един слаб образователен феномен за висшия социален слой. Онова, което тогава минаваше за Европа, очевидно отпадна. Искаме ли да живеем на европейска почва, трябва да допуснем действието на едно по-дълбоко начало. Разочарованието, причинено от две световни войни, ни принуждава да почукаме по всички европейски структури, за да видим доколко са станали кухи.

Вече нямаме доверие в *хуманизма*. Но го обичаме и искаме да направим всичко, за да го запазим.

Вече нямаме доверие в *модерната цивилизация*, в науката и техниката. Но разбираме световно-историческата им значимост и в никакъв случай не искаме да се откажем от тях, а с всички сили се стремим да ги развиваме и формираме смислено.

Вече нямаме доверие в обществото на *германско-романските нации* с неговото политическо равновесие. Но искаме да спасим идеята за единството на самостоятелните, свободните европейски нации.

Вече нямаме безусловно доверие в *християнските църкви*. Но се държим здраво за тях като за скъпоценни съдини на една незаменима традиция.

Хуманизъм, цивилизация, политическо равновесие, църкви, всичките тези велики неща изглежда са се превърнали в някаква авансцена. На тях не може да се разчита. Те са неотменни, но не са достатъчни.

Образованието на *хуманизма* изглежда днес като жизнена мощ, лишена от сила. Вече няма хора като Томас Мор или Пико делла Мирандола. – Идеята за прогреса, присъща на *цивилизацията*, бе разбулена като човешка дързост; днес прогресът се ограничава за нашето съзнание до рационалната наука и техниката, които стоят двусмислено в служба както на доброто, така и на злото. – Идеята за *равновесието на властите* прикриваше разрушителното противоречие, налично в изискването за абсолютния суверенитет на всяка държавна нация, необходимо рушащо общността. – Някога движещата напред живота духовна власт на *църквата* е изтласкана днес в особени области, в неделята на съществуването. Липсва ѝ вдъхновяващата пнеума, която прави безусловен живота от духа.

Ние трябва да се завърнем по-дълбоко към нашите исторически начала, там, откъдето всички тези обезсилени власти са взимали някога силата си. Ние трябва да бягаме от привичките и конвенционално предизвиканите чувства към онова, от което и с насоченост към което черпим жизнената си сериозност.

Съответно с поставената ни в Женева задача, ще разгледам три въпроса: Какво е Европа? Как стои Европа сред променения свят? Какво можем да искаме от европейското самосъзнание? Какво е Европа?

Нима тя е малкият полуостров, който продължава азиатския континент до Атлантика? Или е по-скоро един ментален принцип, устояван на тази територия, принципът на Запада? Така мислената Европа обхваща през Античността гръко-римската образователна общност, живееща около Средиземно море. През Средновековието тя стига дотам, докдето стига християнството: християнското е Европа. През Новото време обаче Европа се мислеше географски като земята, стигаща до Урал, а ментално като формацията, присвояваща си колонизаторски земното кълбо, при което белият човек налагаше навсякъде валидността на една привилегия.

В Европа през всички времена е имало битки и войни. Но хората са се самоосъзнавали като съпринадлежно ментално единство, противостоящо на варварите, неверниците, езичниците, нецивилизованите. Европа никога не е била сама. Тя е стояла – очи в очи с персите, исляма, монголите, норманите, унгарците, турците – винаги на ръба на залеза.

Европа обаче е била голяма; земното кълбо все още не е било постоянно актуална действителност. Днес центровете на тежестта на западното човечество се изместват далеч от Европа в широките пространства на Америка и Азия. Те са все още всред християнския свят. Европа като Запад стига толкова далеч, колкото и библейската религия, включвайки Америка и Русия. Малкият европейски континент остава само почвата, върху която тази култура се е развивала някога, в продължения на хилядолетия, преди да се разпространи, населявайки и формирайки северна Азия и Америка.

Към това обаче от ментална перспектива се добавя нещо съвсем различно. Откакто за западните хора *Китай* и *Индия* вече не са чужди територии, имащи общи интереси с Полинезия, Австралия и Африка, откакто автохтонните там разгръщания на човешкото битие със самобитните им интелектуални произведения бяха опознати и обикнати, европейското самосъзнание преживява една промяна. Изчезва европейското високомерие, изчезва самоувереността, по силата на която историята на Запада беше наричана световна история, а чуждите култури бяха излагани в музеи по етнология и разглеждани като предмет на експлоатация и любопитство, и когато дори Хегел можеше да каже: „Светът е обходен по море и е за европейците нещо затворено в кръг. Онова, което още не е завладяно от тях, или не си струва труда, или вече е определено за завладяване”. Днес Европа осъзнава онова, което ѝ е свойствено присъщо, чрез контрасти и така губи своята абсолютност. Техническо-военното превъзходство се превръща в епизод от световно-историческа гледна точка. Гледано от хоризонта на столетията, човешкото битие ни изглежда с еднакво висока ценност – от Китай до Запада.

Паралелността на три големи самостоятелни интелектуални развития – в Китай, в Индия, на Запад – е очевидна. За християнската вяра Христос е оста на световната история. Ходът на нещата се движи към Него и от Него чак до последния съд над света. За емпиричното наблюдение – което не вижда нужда да се съобразява с религиозната вяра – оста на световната история се намира във вековете от 800 до 200 г. пр. Хр. Това е времето от Омир до Архимед, времето на големите старозаветни пророци и на Заратустра – времето на упанишадите и на Буда – времето от песните на Шъ-дзин за Лаодзъ и Конфуций чак до Джуандзъ.

През това време са постигнати всички основни идеи на по-късните култури. Към тях посредством ренесанси постоянно се завръщат в Китай, в Индия и на Запад. Общо за това време е, че в човешките гранични ситуации са възникнали най-съществените въпроси – че човекът познава себе си в своята крехкост и заедно с това произвежда образите и идеите, чрез които въпреки това успява да живее по-нататък – че се слага начало на религиите на спасението – че навлиза рационалността – че и в трите региона накрая настъпва едно сриване на възприеманата като критична епоха чрез формирането на деспотични велики империи. Паралелното умопостигане на това хилядолетие е едно от най-вълнуващите световно-исторически познания, които можем да постигнем. Колкото по-назад се връщаме в историята, толкова по-взаимно подобни ставаме. Когато трите свята са се срещнали, те са можели да се разбират, защото въпреки

всички различия е ставало дума за едно и също – за фундаменталните въпроси на човешкото битие. През следващите хилядолетия от тези взаимно подобни мисловни начала са последвали съвсем различни развития.

Радикалната разлика на Европа от Китай и Индия се появява обаче едва през последните четири века: универсалната наука и техниката. Тя произвежда превъзходството на Европа, моментното ѝ световно господство, което в дългосрочна перспектива действително означава, че техниката и науката с всички техни последствия са се превърнали в световна участ.

Въпросите, които тук могат да бъдат зададени към световната история, са фундаменталните въпроси, доминиращи великото дело на Макс Вебер: Какво е общото между тези три големи култури? Кое е своеобразното за Запада? Защо е настъпило това своеобразно развитие? Защо имаме капитализъм на Запад? Откъде идва рационалността и нейното съдържание? Откъде идва универсалната наука? Откъде идва етосът, който превръща изчислимостта и предвиждането в жизнен принцип на всеки труд в противоположност на традиционалистското поведение? Тези въпроси не намират окончателен отговор. Като изследователски задачи те водят обаче към изясняване на обстоятелствата, към осъзнаване на величието и тайната на човешката история. Въпросът се насочва обратно към осевото време – ако може да наречем така времето около средата на последното хилядолетие преди Христа. Дали в своеобразието на Библията и западната Античност вече не се съдържат кълновете или поне възможностите за онова, което прояви себе си като модерна наука и техника едва през последните столетия?

Менталните светове на Китай и Индия са станали незаменими за нас, но не като контраст на самите нас. Който е усетил полъх от там, никога не може да ги забрави и не може да ги замени с нещо, което имаме на Запад. Но всяко завръщане от заниманието с азиатски творби към Библията и нашите класически текстове ни носи усещането за родното: не само с конкретните спомени за собствения ни произход, не само с несравнимото богатство, но и със свободата на ума в неговото напредващо познание и изпълнената му диалектика. При по-дълъг престой в Азия ние се уморяваме от многото повторения, от недостатъка на по-широко разгръщане на осъществяването на света, от липсата на необратимо преобразяващи интелектуални движения – освен ако не сме престанали да сме западнци. Там обаче ние усещаме голямото окончателно превъзможване, една непреходна истина и източника на едно спокойствие, по-дълбоко от всяко спокойствие, привично за западника.

Нека оставим настрана всички сравнения. *Нека питаме за Европа!*

Ако искаме да посочваме с имена: Европа е Библията и Античността. Европа е Омир, Есхил, Софокъл, Еврипид, тя е Фидий, тя е Платон, Аристотел и Плотин, тя е Вергилий и Хораций, тя е Данте, Шекспир, Гьоте, тя е Сервантес, и Расин, и Молиер, тя е Леонардо, Рафаел, Микеланджело, Рембрант, Веласкес, тя е Бах, Моцарт, Бетховен, тя е Августин, Анселм, Тома, Николай от Куза, Спиноза, Паскал, Кант, Хегел, тя е Цицерон, Еразъм, Волтер. Европа е в катедралите, и в дворците, и в руините, тя е Йерусалим, Атина, Рим, Париж, Оскфорд, Женева, Ваймар. Европа е демокрацията на Атина, на републиканския Рим, на швейцарците и холандците, на англосаксонците. Няма да стигнем до предел, решим ли да изброяваме всичко, скъпо на сърцето ни – едно неизмерно богатство на ума, на нравствеността, на вярата. Такива имена говорят на онзи, който е живял в онова, което те именуват: в исторически уникалното. Смисльът от подобно удостоверяване е да отведе към представите и към източниците, към градовете, пейзажите и творбите, към монументите и книгите, към документите на великите хора. Това е най-добрият, всъщност единственият път към знанието за онова, което е Европа. По него пламва любовта ни и ни свързва.

Един друг път, изхождащ от добития там опит, дири абстракциите. Ние искаме да познаем принципа в неговата пълнота и да го опишем с мисли, искаме да знаем какво сме и какво можем да бъдем. Всеки опит от такъв вид е една игра.

Ние избираме три думи, за да конструираме най-същинското на Европа: свобода, история, наука.

Свобода

Свободата държи европейца в безпокойство и движение. Защото той желае свободата и същевременно знае, че не я има. Там, където е сигурен, че я притежава, той вече я е загубил. Свободата е принадлежна на човека като човек. Европейецът обаче е осъзнал това. Що е свобода?

Свободата е преодоляване на произвола. Защото свободата съвпада с необходимостта на истинното. Когато съм свободен, аз не пожелавам, защото така искам, а понеже съм бил убеден в правилността. Затова претенцията на свободата е да действа не по произвол, не от сляпа подчиненост и не поради външна принуда, а от собствена увереност, от разбиране. Оттам идва претенцията сам да узнаваш, актуално да осъществяваш, да искаш, изхождайки от собствено начало чрез дирене на котвата, спусната в началото на всички неща.

Но аз леко се заблуждавам. Чистото мнение още не е разбиране. Произволът бива отново издигнат под формата на претенцията да искаш да имаш свое собствено мнение, изхождайки от предпоставката, че всяко мнение има своето право, защото някой го поддържа. Постигането на разбиране, свободата изисква преодоляване на чистото мнение.

Това преодоляване се случва посредством обвързаността, която си възлагаме във връзката си с другите. Свободата осъществява себе си само в общност. Аз мога да бъда свободен само в мярата, в която са свободни другите.

В полза на обосноваването на разбиране, чистото мнение се претопява в любовната борба между ближните. В сред общото обществено-политическо състояние то се преобразява в съзнание за обективната истина. Струва ни се, че европейското се състои от тези две неща: дълбочината на човешката комуникация между самобитийни отделни хора и съзнателната работа по свободата на обществените състояния чрез формите на общностно формиране на волята. Но абсолютната истина, а с това и свободата, никога не е постигната, истината е на път. Ние не живеем във вечността на съвършеното съзвучие на душите, а във времето, което означава – в постоянно несъвършеното трябва-да-ставам-друг. Оттук съдържанието на свободата се открива чрез две фундаментални европейски явления:

Животът в полярности.

Животът на предела.

Първо – животът в полярности: Европа е развила контрапозициите към всяка позиция. Навярно тя е себе си само чрез това, че във възможност е всичко. Затова е готова да приема всичко, което идва отвън, не само като противостоещо ѝ, но и въвеждайки го в самата себе си като елемент на своята собствена същност.

Европа познава мащабните, всеобхватни социални устройства и безпокойството на революциите. Тя е консервативна и пак тя осъществява радикални промени. Тя познава примирението в религиозна съкровеност и пропадането в nihilистично отрицание. Тя почита християнско-универсалната идея за авторитета и не по-малко идеята за просвещението. Тя гради във философията големите системи и позволява рушенето им от пророци, прогласяващи истината. Тя живее в съзнанието на обхватното социално цяло и заедно с това в интимността на личното и частното.

Европа открива обосноваването на това по фундамента си диалектично съществуване в началото на своята традиция. Още Библията, основата на европейския живот, приютява в себе си полярностите по един уникален начин. Тя е свещената книга, която отваря в хода на столетията пространство за всички възможности и ги освещава. – В корена на Европа стои освен това голямата антитеза между Античността и християнството, които противоборстват и се единяват и до днес. – Европейски са плодотворните противоречия между църква и държава, нация и империя, романски и германски нации, католицизъм и протестантство, теология и философия, а днес навярно между Русия и Америка като ново въплъщение на плодотворната полярност, при която едната страна би претърпяла разпад без другата. Европа привързва едно с друго онова, което същевременно отправя в крайни противоположности: свят и трансценденция, наука и вяра, светска форма и религия.

Европа няма да е върна на свободата си там, където изгуби тези полярности и се укроти било в някакъв строй, забравящ границите си, било в крайности, отричащи реда, било в единия от полюсите, когато той се превърне в цялото. Обратно, Европа е отново налице там, където открито, свободно съхранява възможностите си в напрежението между противоположностите и, изхождайки от своя принцип, става сред промяната на ситуациите наново неизчислимо креативна.

Второ – животът на предела: ако свободата съвпада с необходимостта на истинното, то нашата свобода е по всяко време накърнима, защото не сме цялостно и окончателно уверени в истинното. Нашата свобода остава зависима от нещо друго; тя не е *causa sui*. Ако би била такава, човекът би бил Бог. Тук европеецът застава на най-външната си граница.

В *субективността* той е единственият, който има опит от началото: че съм свободен не чрез самия себе си, а че тъкмо там, където се усещам същински свободен, аз същевременно се усещам дарен на самия себе си от трансцендентния фундамент. Аз мога да отпадна от самия себе си – това е загадъчната граница, на която съответства възможният опит от подареността на себе си. Екзистенцията, която можем да бъдем, върви само ведно с трансценденцията, чрез която сме. Там, където екзистенцията се уверява в себе си, тя със същия замах добива увереност за трансценденцията.

В *обективността* на свободата обаче има валидност следното: свободата е обвързана със свободата на всички останали; затова политическата свобода не успява да се наложи като сигурно трайно състояние. – Свободата е обвързана със завършеността на истинното, но истината е многообразна и подвижна във всяка от своите фигури: научното познание опира до непреодолими антиномии и остава ограничено до крайното, проявяващото се. – Всяка завършеност в света скоро произвежда една неудовлетвореност. Онова, което се проявява в света, необходимо трябва да претърпи провал.

Самият този провал обаче е станал символ в една европейска полярност: в гръцкото *трагично съзнание*, което познава смисъла в провала и устрема към автентичния провал – в *християнския кръст*, чрез който трагичното съзнание е преодоляно или даже изобщо не влиза в ход и който припознава смисъла на страданието в едно трансцендентно помирение.

Свободата на европееца търси екстремите, дълбината на разкъсаността. Европеецът върви през отчаянието към новороденото доверие, през nihilизма към обосноваването битийно съзнание; той живее в страха като стимул на неговата сериозност.

В свободата имат корена си два други европейски феномена: съзнанието за история и волята за наука.

История

От свободата израства волята за история. Защото европеецът иска конкретна свобода, тоест свободата на хората в съзвучие едни с други и с изпълващия ги свят.

Единствено на Запад в съзнанието на отделния човек свободата е свързана със свободата на състоянията. Тъй като обаче свободата никога не е постижима от всички и поради това в западния смисъл – от никого, за добиването на свободата става необходима историята. Устремът към свободата произвежда историята.

Нашата история не е просто ставане-на-друго, не е просто западане и възстановяване на някаква извънвремева идея, не е осъществяването на някакво тотално състояние, мислено като постоянно налично, а е смислено произхождане-от-нещо-друго, осъзнаващо себе си като борба за свободата. Във всеки случай, в Европа има такава история, макар и масово случващото се в Европа да е като навсякъде по света: придвижване на злощастieto от един негов образ в друг. Болката става родилно място на човека, искащ история. Само човекът, който вътрешно се противопоставя на злощастieto, може да узнае как стоят нещата и да развие импулс за промяната им. Това, че той не се капсулира, не се оставя сляпо да бъде унищожен или да чака, докато нещата се разнесат, за да живее след това, сякаш нищо не е било – това е условие за раждането на неговата конкретна свобода.

Тук евреите биха могли да служат като пример за европейското. Хегел обобщава уникалното злощастие на евреите в древността и неговото въздействие върху тях със следните думи: „Нещастие води тук не до апатично следване на някакъв сляп фатум, а задава безкрайна енергия на копнежа. Стоицизмът учеше само: негативното не съществува и болка няма. Еврейското възприятие обаче устоява в реалността и изисква помирение *в нея*”. Евреите са изпитали изгубването на човека и са го изразили в мита за грехопадението. Те са тръгнали по пътя към възстановяването но не в някаква отвъдност на света, а в света. В тази библейска идея има корена си една основна сила на западната история.

Само на Запад претенцията на свободата за история е довела до движение към политическа свобода. Защото човекът може да е свободен само тогава, когато са свободни и хората около него, затова той трябва да отхвърли изолиращата се, некомуникативна свобода. Навсякъде, а също така и в Европа, е налице откъсването на отделни хора като отшелници, философи, светци, които, независими вече от света, достигат една висша, достойна за възхищение, лична суверенност. Конкретната свобода обаче израства само в съвместността като преобразяване на човека заедно с неговия свят.

Величието на нашата западна история се съставя от движенията към свобода чрез взаимен диалог: в Атина, в републиканския Рим, в ранната Исландия, в градовете на късното Средновековие, при конструирането на Швейцария и Нидерландия, в идеята на Френската революция, въпреки нейното западане и прехождането ѝ в диктатура, в класическата политическа история на англичаните и американците. Където свободата се превръща в цел чрез някаква абстракция, там тя става една фраза по пътя към някое ново насилие. Там, където в свобода е налице честна самопринуда на всички, които действат взаимно, там се случват конкретни стъпки към осъществяване на свободата на състоянията.

Роля при определянето на по-нататъшния ход играе и историческото съзнание. Няма същинска история без знание за историята. Затова само в Европа съществува универсална историческа наука и философия на историята.

Защото обаче се вижда, че ходът на нещата протича така, както никой преди това, нито изследовател, нито философ на историята, е знаел или искал, тъй като зад съзнанието на човека се случва нещо решавашо, което той все пак задейства чрез съзнанието си, затова нашето схващане за историята остава отворено и питащо. Колкото по-ясно познаваме исторически, толкова повече изчезват прогнозиращите тотални схващания. Историята не е стигнала до своя край.

Присъщо на свободата е, че ние се потапяме в историята, без при това обаче да се подчиняваме на някакво тотално тълкуване на историята. Но световно-историческите перспективи, непрестанното осъзнаване на действителното и възможното, повишаването на историческото съзнание, са заедно със самата история основна характеристика на нашия европейски дух.

Наука

Свободата изисква наука: наука, разбираана не само като необвързано спокойно занимание през свободното време, не само като практическа техника за целите на всекидневието, не само като игра на строго заключаващата мисъл, а като безусловно, универсално желание за познаване на познаваемото. Страстта към наука е толкова свойствена на Европа, колкото и огромните постижения на науките благодарение на модерните изследвания.

Европейската наука е неограничено насочена към всичко, което е, и към всичко, което е мислимо. Няма нищо, което да няма стойност за нея; изглежда, че тя се разпилява в безкрайното. Каквото и да познава обаче, тя го включва в някакъв контекст. Тя обединява универсалната широта с концентрирането на всичко познато в космоса на науките.

Тя не търпи никакво забулване; тя не позволява спокойствието на фиксираните мнения. Нейната безмилостна критика извежда на светло факти и възможности. Тя обръща обаче своята критична независимост по всяко време и срещу самата себе си. Тя осветява методите си, познава широтата на знанието си, смисъла и границите на познанието си.

Такава наука отива далеч отгъд китайските, индийските, а също и древно елинските начала. Елинската наука е само една предпоставка и възпитателно средство. Откъде идва тази нова наука, кои са импулсите за нейната поява? Тя не би възникнала без библейската религия. Смислът на това твърдение е:

Светът като творение Божие трябва да е благ по същността си. Затова всичко, което е, защото е творение, е достойно за познаване. Познатото обаче нерядко влиза в противоречие с редовете, възприемани дотогава като саморазбиращи се. Ако те са изглеждали като включени във всеобхватния логос (както е в елинската картина на света и елинското съзнание за битието), тогава науката, тъкмо като логос, осъществява пробив в логоса. Затвореността на познанието е пожертвана в името на безкрайното изследване; спокойствието на добре подреденото схващане – в името на непрестанната проблематичност. Логосът на науката се приближава до алогона и нахлува в него, подчинявайки себе си. Взаимодействието на мисловните проекти и постигнатите чрез тях познания е това, което насочва към постоянната борба за истината. В действие е обаче и още един импулс, по-дълбок от тази борба с явленията, целяща разкриване на битието. Това, че Бог е създал света, Го прави да изглежда отговорен за това как той е. Познанието се превръща в настъпление срещу Бога. Защото обаче този тип познание се основава от своя страна върху Божието изискване за безусловна истинност, затова в началата на науката се разгръща един импулс да бъде питан Бог за аргументи срещу Бога. Това е един импулс, който преминава от Йов през цялото европейско мислене. Тази страст, съдържаща в себе си апелиращо нагоре обвинение, съчетана с любовта към всичко, което е Божие творение, е произвела европейската наука: европейската наука, която после продължава за известно време съществуването си и без тези импулси.

Знанието прави свободен. От гледна точка на мисленето, решаваща е не външната свобода, която дава господство на знанието над природните сили в ограничени зони. Решаваща е вътрешната свобода. Тя се съдържа още в това, че аз, накъдето и да насоча погледа си, вече не съм само зависим от някой друг. Но тя има завършеността си едва в изпълненото с любов единение с действителността. То е целта на знанието. По пътя натам обаче знанието не само изхожда от грозното, упадъчното, непоносимото, но и увеличава съзнанието за него. Не само любовта, а и омразата води към знание. Където се разгръща знанието, там в действие са нашите страсти; където то е успешно, там сме суспендирали страстите си. Където обаче свободата на знанието би могла да постигне завършеност, там битието би се открило на изпълненото с любов познание чак до самата си основа.

Това, което Европа е като напор към *свобода*, като същинска *история*, като източник на универсална *наука*, тъкмо то задава нейната принципна незавършимост. Защото свободата, историята, науката никога не достигат целта си. Затова Европа не е в края си и затова трябва отново и отново да се показва какво можем да бъдем, изхождайки от нашия фундамент. Посочените същностни характеристики трябва, тъкмо защото не могат да бъдат нечие притежание, постоянно да ни откриват нови шансове. Времето е в Европа сериозно нещо.

Менталният принцип на Запада може да осъществява себе си само в конкретно актуалния свят. Ние можем да намерим по-нататъшния си път само тогава, когато имаме знание за тази времева епоха, за мига и за положението в него.

Как стои Европа сред променения свят?

Положението на Европа в света – както външно, така и вътрешно – се промени днес с чудовищна бързина.

Най-напред *външно*: човек трябва да живее с глобуса пред очи. Европа стана малка. Акцентирането на индустрията задава превъзходството на големите континенти Америка и Азия. Територията, суровините и човешките маси стават безвъпросна реалност на властта. Онова, което някога е било колония, сега става господар на Европа. Двете големи нови и последни формирания на Запада, Америка и Русия, стават господари на света. Ако днес би ги имало съединените държави на малка Европа, те навярно все още биха могли да са сила, еквивалентна на Америка и Русия. Но и независимо от съмнението в желателността на такава сила, развитието

скоро би отнело тази позиция на Европа, защото естественото нарастване на мощта на континенталните световни сили ще прави малка Европа да изглежда все по малка.

Сега засега политическото развитие на света все още се определя от западниците, тоест от Америка и Русия. След унищожаването на Япония източноазиатският свят остана без собствена технически фундирана сила. Това обаче скоро ще се промени. Още отсега се вижда, че Китай би могъл да бъде решаващ център на световното политическо развитие.

Как стоят сега Америка и Русия спрямо нашата ставаща все по-малка Европа? И двете са населени от европейски хора. Руснаците се изсипаха на изток и заеха цяла северна Азия. Европейци от всички нации отпътуваха към Америка и се настаниха из целия континент. Тази аналогия бе видяна от Достоевски, който през 70-те години [на XIX в.] написа: „С насочването към Азия може да ни се случи същото, което се случи с Европа след откриването на Америка... С изтичането към Азия нашият дух отново ще се издигне и силите ни ще се възстановят”.

Разликата обаче се състои в следното: Русия съхрани единството на европейските и азиатските си територии, както и единството на своето население. Америка, въпреки че населението ѝ произхожда от европейските народи, бе отделена от Европа. Русия ни е пространствено близка и ментално далечна, притегляйки с нарастваща сила душата ни посредством чуждостта и дълбочината на руския дух. Америка ни е пространствено далечна, а ментално толкова близка, че ние почти разпознаваме самите себе си, сякаш тя е ни е възвърнала нашите собствени възможности. Русия със сигурност е безкрайно повече, отколкото рисуват привычните ни представи за болшеvizъм и диктатура; Америка е безкрайно повече от капитализъм и масов конформизъм.

Европа бива гледана сега и от двете външно, бива посрещана с удивление и презрение, с любов и омраза.

Положението на ставащата малка Европа се превръща в междинно пространство посред велики сили, срещу които не може да удържа политически. Европа ще бъде за тях едно от пространствата на политическия им сблъсък, ако не успее да постигне чрез федериране на своите сили устояването на неутралитет в набелязващите се световни военнополитически конфликти. Както в Античността Палестина е лежала между Месопотамия и Египет, както Германия лежи между Изтока и Запада, така навярно Европа ще легне между великите сили. Съдбата на междинното пространство са напразни битки, водещи до все по-малко власт; тя е безсилие, страдание, унижение. Тази съдба или докарва до упадък, или принуждава същинския живот да избликне от някакво начало, съвсем различно от това на властта.

Паралелно с външното преобразяване на света върви едно *вътрешно*. Хоризонтът, в който работи съзнанието ни, не само е станал по-широк, но е и променил своя смисъл чрез угасването на християнското завладяване на света и на преди това саморазбиращата се сигурност на християнството. Китай и Индия стоят насреща ни като самостоятелни духовни светове. Те имат същия проблем като нас: как – и те, и ние – да намерим своя нов ментален облик в техническия свят, изхождайки от собствените си традиции. Европейското самосъзнание вече не е старото. Европа е вече само едно формиране сред много други.

Същевременно Европа, следвайки вътрешното си развитие, е стигнала до осъзнаване на менталното си претопяване и с това до едно опасно проблематизиране на своето самосъзнание. Западането на християнството, липсата на вяра, поради която традиционното не е в състояние да оказва вече никаква съпротива срещу сериозните атаки, се разгърна до nihilизъм. Безпокойството на пророците на тази епоха, Киркегор и Ницше, не можа да бъде разбрано преди половин век. За тях самите бе необяснимо как хората, с които живеят, могат да бъдат толкова безгрижни и да не забелязват как европейците от XIX в. се сричат в пропастта с нарастваща скорост. Тези хора живееха в самоувереност, в целеустремен рационален труд, в естетически удовлетворена представа за образованието, но без екзистенциален фундамент. Те не разбираха своите велики предупредители, те по-скоро отхвърляха безпокойството като разложение и допуснаха едно развитие, довело до световните войни и до ужасяващите прояви на погубено човешко битие. Други се наслаждаваха на тези пророци като на сензация, удивляваха се от

езиковата им гениалност, отдаваха се на литературно производство на поезия и проза, хранещи се оттам. Появи се една нагласа на говоренето един през друг, също като при Вавилонското разбъркване на езиците, на безотговорното утвърждаване и отричане, на фатализма и безгрижното безразличие. Тази трансформация на интелектуалците ставаше все по-неефективна и незначителна в сравнение с големите масови явления, привързващи се от своя страна към бойни лозунги и догми, но поради техния елементарен, всъщност безсъзнателен характер, по-лесно достъпни за овладяване от деспоти.

С оглед на тези материални, политически, мисловни преобразувания, думите за „залеза на Запада“, произнесени през 1918 г. в Германия, прозвучаха убедително за мнозина. Днес Европа стои сред света не излъчвайки сила, а по-скоро уязвима във всеки смисъл и поставяйки самата себе си под въпрос.

Този е големият въпрос: дали това е действително залезът или е кризата, чиито родилни мъки водят към ново формиране на прастарата европейска същност? Дали е потъване в загуба на съзнание след последния фойерверк на вече безсъдържателната интелектуалност или все още е в действие пружината на европейския дух, способна да въздигне нагоре живота ни?

Нам не е позволен ентузиазмът при подхода към вече осезаеми осъществявания, не ни е позволено тържествуването от доловимия подем.

Нам е присъщо неспокойството. Онова, което ще ни се удаде, може да се постигне само чрез непреклонност, задавана от нашето начало, чрез непоколебимо търпение, чрез невъзмутимостта пред новите реалности, чрез лишено от илюзии самоограничаване, за да можем да добием каквото е възможно тук и сега и по този начин да постигнем субстанциалното основание на бъдещето.

Какво можем да искаме от европейското самосъзнание?

Никой не може да знае какво ще се случи. В неопределения хоризонт на европейското бъдеще обаче всеки може да пита себе си къде стои и какво иска. Ние сме винаги само в него, а не отвън и не над него. Живеем ли със съзнанието колко малко в хода на нещата може или даже никак не може да бъде променяно от отделния човек, то и това тъкмо не се знае от никого. Никой няма нужда да знае за какво го използва като инструмент трансценденцията. Самото питане за това е гордост. Нашата човешка работа е да долавяме възможното във всеобхватното, което никога не бихме могли да обозрем.

За нас, европейците, тук може да бъде окуражаваща следната мисъл: това, което Европа е произвела, следва да бъде интелектуално преодоляно от самата Европа. От хилядолетната същност на Европа следва шансът за продължаване на движението към ново творчество в съвременната ситуация на света.

От Европа, каквато е през последните столетия, израства драмата на съвременния свят. Без Европа големите културни светове биха си съществували мирно един до друг, както преди хиляда години, не би имало единство на земното кълбо, не би имало световна история, световни войни, а и не би възникнал въпросът за заплахата на човечеството като цяло и неговите възможности. Духът, произвел науката и техниката, трябва да има в себе си онова, което ще приведе създаденото отново в присъщия му ред.

Защото днес цялото действие на нашата воля бива подчинявано на външната предпоставка, изискваща то да ни помести добре в техническия свят. Техниката определя начина на работа, икономиката, социалната структура, бюрокрацията. Преломът на световната история, който е в ход от сто години, е толкова дълбок, че не може да бъде сравняван с никой друг. Само откриването на огъня и на сечивата е някакъв съответстващ му паралел. Цялата досегашна история се затваря. Тя се превръща в спомен, а нейното познаване – в интелектуално средство за възпитание. Непроменени остават само константно валидните основни характеристики на човека. Всички условия за живот са преобразени така, че историята като цяло добива нов характер. Всеки народ трябва да се справи с техниката и нейните следствия или да измре. Няма измъкване.

Ето защо онова, към което трябва да насочваме волята си, е на първо място икономическо и политическо. В сферата на икономическото планът и редът трябва да създадат справедливостта

в материалната основа на нашето технически обусловено съществуване; това е една безкрайна задача в борбата за постигане на правомерното. В сферата на политическото осигуряването на мирната форма в това преобразяване и на държавния порядък става условие за всичко, което бихме могли да си пожелаем. Напротив, насилието и терорът, придобили днес шокиращи реализации, ужасите на човечеството, в последна сметка не водят до нищо. Бидейки престъпления, чиито извършители трябва да бъдат обезвреждани, те същевременно могат да бъдат в двоен смисъл и детонатор на отчаянието, когато под собствено правни форми правото бива налагано с насилие, насаждащо непоносимост и безнадеждност. Онова, което тук бива вършено или невършено в постоянното движение на нещата, носи отговорност за бъдещето на Европа. Всичко това обаче е полето на политиката и не е наша тема.

Ние питаме за това, което в човешкото битие се числи към предпоставките и на политическото действие, за *духа*. Наистина, духът винаги има своите възможности от условията на съществуването, но той има собствено, независимо начало. Той има битие посредством свободата. Затова живее от самосъзнанието на отделния човек. Пътят към бъдещето преминава през отделния, през всеки един човек.

Валидност при това има онова, което е станало свършено ясно на европейците: всеки човек е по своята възможност себе си самият. Хората не са само материал и поради това не подлежат на преобразуване в машинни части или в питомни животни. Масите никога не са само маса, а всеки в тях е един отделен, един човек, той самият. Срещу това застава презрението към човеците с унищожителното убеждение, че човекът не може да бъде свободен.

Опитаме ли се сега да си изясним какво можем да искаме в ментален план от европейското самосъзнание в техническата епоха, то тогава виждаме първом, изхождайки от разширението на идеята за Европа до идея за човечеството, *пътища за постигане на световен ред*, на второ място, изхождайки от ограничаването до локално-европейски задачи, откриваме *пътища към хуманизма* на един европейски музей, и на трето място търсим в историческото си начало възможностите на нашата екзистенция, следващи от *преобразяването на библейската религия*.

Към световния ред

Никъде идеята за човека не е била отстоявана с толкова енергия, колкото в Европа. Библията познава едно единствено начало за всички хора. Всеки, който е човек, трябва да бъде припознаван като човек.

Макар европейците да носят вина за най-позорните дела, все пак европейци са и тези, които са успели най-непредвзето да разберат какво са другите. Предишният напор на навън е преобразуван в едно желание за разбиране на другия и в комуникация с човека чрез универсална отвореност.

Освобождението на света се съдържа в тази идея. Ние като европейци можем да искаме само един свят, в който Европа има своето място, в който обаче нито Европа, нито някоя друга култура господства над всички останали, един свят, в който хората взаимно гарантират свободата си и са причастни едни други във взаимна ангажираност.

Ние живеем не от европейска, а от западна идея, защото тя включва Америка и Русия. Една идея, която иска да стане общочовешка.

Тук всички държавници ни казват, че властови-политически за Европа не може да бъде намерен друг смисъл, освен единствено в световния ред, гарантиращ мир на всички и задаващ на Европа нейната задача и нейния шанс. Опасността от война, заплашваща днес да разруши западното човечество, усилва страстта по откриването на един световен ред, изключващ войната не само засега, но и за дълго време, ако не и завинаги.

Дали обаче усърдието за постигане на световен ред е нещо различно от по-ранните усилия за установяване на вечния мир в епохата на европейските велики сили и техните войни? Дали световният ред не е и днес само една невзимана насериозно фраза, ползвана като средство за отклоняване на вниманието?

Навярно трябва да живеем в готовност за най-лошото, но не бива да го мислим като неизбежно. Онова, което ще се случи, е дело, което ще бъде осъществено от човешката свобода.

Който утвърждава неизбежността, казва повече, отколкото може да знае и подхранва страстта на нихилиста, който чака само мига на катастрофата, която за него е или желано индиректно самоубийство или абсолютна власт чрез насилие.

Тук отново си нямаме работа с политическия въпрос: как да бъдат преодолените безусловните суверенитети в полза на един всеобхватен ред? Как да се преодолеят тъмните свойства на маймунотигъра (както са наричали човека китайците) в полза на осъществяването на човешкия разум? Нито с икономическия въпрос: как да се преодолее груповият егоизъм на интересите в полза на общата претенция за справедливост? Ние си имаме работа единствено с духовния въпрос: кои са възможностите, с които разполагаме, и къде в етоса на отделния човек е тяхното начало?

Схематично алтернативата звучи така: *световна империя* или *световен ред*.

Световна империя означава световният мир да се осигурява от една единствена власт, която от едно място на земята налага принуда над всички. Световният ред би бил единство без единна власт освен онази, която произтича от договорената чрез общи решения. Срещу подчиняването на всички от едно място застава общият ред при отказ на всеки един от суверенитет.

Предшните империи – предхристиянските в Изтока и Египет, империите на Китай и Индия, Римската империя – наистина са установявали посвоему грандиозен порядък, но насилнически, диктаторски, несвободен. Само в ограничени области, за кратко в Атина и Рим, в късносредновековните градове, а после, траейки и до днес, в Швейцария, Холандия, Франция, Англия и Америка, са израснали свободни състояния – от собствена сила, произтекла от самовъзпитанието на тези народи и при щастливи обстоятелства, но със залог на живота: засега само на Запад, ала и тук не съвършено, а по-скоро с недостатъци и противоречия, стоейки при това под постоянна заплаха. Смисльът е: подчиняване на общи закони, които могат да бъдат променяни само по пътя, следващ от приетия ред; признаване на волята на мнозинството и съхраняване на правата на малцинствата; солидарност на всички против насилието от страна на отделни хора. Където се съхранява суверенитет, който не е този на порядъка на човечеството като цяло, там се запазва и източникът на несвободата. Защото той трябва да се утвърди срещу насилие посредством насилие. Организираното насилие обаче, завладяването и основаването на империи посредством завладяване, води до диктатура даже тогава, когато изходната точка е била някоя свободна демокрация. Така се е случило при прехода на Римската република към цезаризма, така е станало и при прехода на Френската революция към Наполеоновата диктатура. Демокрация, която завладява, предава самата себе си. Демокрация, която удържа разбирателството, става основа за равноправното обединение на всички. Претенцията за пълен суверенитет израства от енергията на некомуникативното самоутвърждаване, чиито следствия са били безогледно изведени в епохата на абсолютизма, когато именно е било и дефинирано понятието за суверенитет.

Пътят към световния ред минава през самоотрицанието на властимащите, било защото следват своята човечност, било защото в мъдро предвиждане съзират, че властта им ще претърпи провал без обединение с всички останали. Европа може да напредва по пътя на този отказ, по пътя на самоограничаването чрез подчиняване пред разума на съвместния диалог при безусловна валидност на идеята за правото.

Онова обаче, което се случва в голямото, има *основата си в най-малкото*. Духът на цялото израства от онова, което върши всеки отделен човек. Възгледите на световно-историческото цяло се превръщат в измама относно възможностите на отделния, ако му внушават, че той не може да промени нищо в тях; че колкото малко значение има гласът му, когато гласуват милиони, толкова малко е и значението на живота му за цялото. Това осакатяване предоставя човека на насилничеството на деспотични малцинства. Ако отделният човек няма съзнанието, че нещата зависят тъкмо от него и ако той не действа така, сякаш основните закони на неговото действие трябва да бъдат основните закони на един свят, който все още предстои да бъде изграден, тогава е изгубена свободата на всички. Затова задачата пред всеки отделен човек е да не се подвежда нито

по догмата на някаква социологическа, психологическа, расистка необходимост, нито по бъркотията на живота. Аз ставам безотговорен и като чист зрител или послушен изпълнител, и като изцяло завихрен в суматохата. Тогава аз не влияя върху хода на нещата чрез това, което съм или върша.

Един пример (за връзката на най-малкото с най-голямото) е диалогът. Тъй както ние като отделни хора подхождаме един към друг, така се отнасят помежду си и организациите, партиите, държавите в съответния им едър мащаб. Защото всичко се основава върху това, че се понасяме взаимно и върху начина, по който го правим: от първоначално само външния компромис във всекидневните дела чак до вътрешното доверие. И тъй като световният ред е възможен само тогава, когато се възцари основното поведение, характерно за смисления, тоест водения посредством солидарност и любов диалог, който не се прекратява при никакви обстоятелства, затова всекидневното ни поведение в нашия собствен дом действително е източникът на световния ред. Това, което се случва в цялото, става възможно чрез онова, което върши всеки поотделно. Отделният човек трябва да поставя изисквания пред себе си: да може да заеме гледната точка на всеки друг, да извежда на светло истината в хода на комуникацията, да не закоравява сърцето си, а да остава открит при вслушването, при готовността за активна помощ и за преосмисляне на собствените си възгледи. Възможностите за комуникация се превръщат в основен въпрос на отиващия към самия себе си човек.

По пътя към световния ред биха се случили две ментални преображения. Първо: *пречистването на политиката*.

Политиката се самоограничава до задачи, свързани с всекидневния живот. Тя позволява свободното разгръщане чрез съответните му мисловни сблъсъци на всичко, което не пречи на тези всекидневни редове, тоест на законния ред на материалните предпоставки на живота. Това, че човекът вижда в политическото както осигурени, така и ограничени условията на всекидневния си живот, не обаче и своя дух, има освобождаващ ефект. Пречистването на политиката чрез отделянето на нейните задачи от всички други отменя нейната тоталитарна претенция, а с това и фанатизма. То води до изчезването на светогледните партии, стоящи рамо до рамо в борбата за вяра, в полза на партии, които противоборстват едни с други, оставяйки същевременно солидарни помежду си. С борци за вяра не може да се говори. Самото ограничаване на политиката до собствената ѝ същност произтича от една вяра, от единствената вяра, която не се превръща във верска борба, а именно от вярата в комуникацията между самобитийни същества, което означава, че до истината и с това до единомислието между хората води действителният диалог. Затова тя се опитва с безкрайно търпение да води разговор и с бореца за вяра, макар това да изглежда невъзможно. Защото тя предполага, че никой човек не е само борец за вяра, но е и човек с човеците.

Величието на самоограничението само прави професията на политика нравствено по-висша. Той знае, че полага усилия за това, което е условие за всичко друго в човешкия живот. Но знае също, че той не може да го предизвика непосредствено. Същността на политиката, така често виждана във властта, служеща си с всички средства, се преобразява в противоборство за всекидневния ред в рамките на обхващания всички хора правен ред. Това обаче може да се осъществи само тогава, когато нейната предишна същност, властовата прагматика, бъде призната за все още устойчиво налична, когато тя бива взимана предвид, но не и абсолютизирана.

Чистота и откритост владеят самоограничаващия се политик, който все пак задава и определя реалния ход на нещата. Би могло да се говори за субалтернизиране на политиката, доколкото съзнателно се ограничава до фундамента на човешките неща. Но това субалтернизиране на каузата означава лично въздигане на политическия деец, който като характер и разум трябва да е повече от това, което е бил когато и да било.

Второто преображение е *разомагьосването на историята на държавите*. Историческата картина, която задължава чрез величието на държавите, чутовните събития, пък били те и катастрофи, сензацийата на нечуваните дела, митовете за пълководци и държавници, славата,

носеща се през векове и хилядолетия, ще избледнее. Блясъкът ще пада върху възходите на човешкото битие.

Към хуманизма на един европейски музей

Ако европейската идея разшири себе си до идея за човечеството, тогава тя би станала действителност в световния ред. Когато обаче се концентрира върху себе си, тя иска да съхрани най-свойственото си. Тогава става дума за Европа в по-тесния смисъл, за тази локалност на едно хилядолетно развитие на западния дух, за тази малка област, която като такава е на път да придобие музеен характер. Европейският човек се основава върху своето минало. Но той не може да го съхрани като действителност, защото то е неповторимо.

Музей и музейно съществуване означава формиране чрез станалото, настояще чрез знание за отминалото и негово съзерцаване, означава грижа за произведенията и тяхно възпроизводство. В това се състои магията на духа като такъв в неговата откъснатост от живота, навярно съчетана с потрес от реалността и неприемане на хода на нещата. Дали обаче такава самоизолиране от света е изобщо възможно? Не ни ли показват Америка и Русия реалния път към бъдещето? Неизбежният и поради това заслужаващ утвърждаване път? Не се ли движим в романтични илюзии, когато искаме нещо друго, когато консервираме в Европа някакъв природен резерват за стари познания, езици, произведения, жестове? Не е ли това действително нещо безжизнено музейно? Не ни ли се случва да чуваме презрителното: Европа е музей! То не предвижда за нас нищо друго, освен съществуване като музеен уредник и екскурзовод за света.

Да сме нещо такава, доколкото то е въобще възможно, е все още някакво призвание. Не бива да подценяваме това, което остава тук: един свят на спомена, ценен за всички хора. Животът на тълкувателя, който с обич се грижи за онова, което никога не бива да се изгубва от съзнанието на човечеството, не е лош.

Осъществяването на един хуманистичен живот не се задава обаче от сами себе си, а трябва да бъде пожелан от други. Но то ще бъде пожелано от целия западен свят на Изток и на Запад. Музеите в Америка и Русия са ясен знак за това. Европа е на път да заеме едно място, каквото има Гърция в orbis terrarum на Античността. Тя приютява светите места на Запада, тъй както има в Китай и Индия други места, святи за Азия. Дори при нарастваща немощ ние съхраняваме тези бижута, дори в руини опазваме корена на Запада.

Музейното се превръща в живот за една исторична душа. Както чрез мебелировката на една къща от времената на прадедите биваме заговорени от една душа, така и чрез менталната традиция. Подобна среда ни изпълва с любов.

Но това е само един живот на пиетета, а не изначален живот със собствена величина. Имаме ли право да искаме нещо повече? Не се ли крие в гнева срещу музейния характер един импулс за по-дълбоки възможности? Музейният живот никога не може да е достатъчен.

Наистина, нашето европейско самосъзнание израства от образа на онова, което е било. Но то е решаващо определено чрез настоящето ни съществуване. Затова напираме нататък, където ние не само разглеждаме исторически, не само съзерцаваме естетически, не само си припомняме с любов, не само желяем и копнеем, а където действително сме, защото ставаме тъждествени със самите себе си. Там сме в сърцевината на онова, което и понастоящем задава нашия живот.

Ние нямаме право да оперираме чрез маските на миналото, като призраци на случилото се. Ние можем да схванем истината на миналото само тогава, когато я преобразуваме в явлението. Едва тогава дълбината на традицията се свързва с бъдещето. Докато сме устойчиво основани върху европейското начало, ние се нуждаем от необвързаност, за да осъществим големия прелом, който ни предстои. Осмеляваме ли се да погледнем към него?

Към преобразяването на библейската религия

Европейският хуманизъм се характеризира открай време чрез своята противоположност. Тя е недоволството от приютеността в един дедуциран свят, безпокойството да не се пропусне същественото във времето съществуване заради щастието в света. Антихуманистичният импулс е не само разрушителен, щом като хуманизмът става екзистенциално неистинен като образователен свят, потънал в доволство от менталното си богатство, но и сам е начало.

Най-силният контраудар е християнството. Макар то да си създава като християнски хуманизъм винаги нови, светски възможни форми, все пак в християнството е вложено онова, което преломно се обръща срещу всичко, което води към успокоената, ментално прикътваща човека нагласа към света.

Но днес Европа е не само в една фаза на антихуманистични изисквания, произтичащи от граничните ситуации на съвременните катастрофи. Християнството и библейската религия от своя страна също биват приемани от едни и активно отричани от други. Цялата полярност на хуманизма и християнството е под заплахата да изчезне.

Постави ли се обаче въпросът какво би могла да бъде Европа без Библията, стъпвайки върху своите пред-библейски и пред-елински начала, винаги става ясно едно и също: ние сме това, което сме, посредством библейската религия и посредством секуларизиранията, произлезли от тази религия – от основанията на хуманността до мотивите на модерната наука и силите, движещи големите ни модерни философи. Действително е така: без Библията затъваме в нищото. Ние не можем да се откажем от историческия си произход. Пътят на нихилизма като резултат от определени развития в християнството, сиреч сам той християнски обусловен, е голямата тема на Ницше. Но нихилизмът може да е само мигновен преход. Защото той не е нищо сам по себе си, а има битие от противопоставянето срещу нещо друго.

Както изглежда, Европа се намира в критичния момент на подготовката. Всред сриването на всичко, било устойчиво досега, европеецът е свободен за поемане по пътища, които предусещаме, без да ги познаваме. Това е голямата свобода пред все още пустото, която ни плаши.

Ние живеем така, сякаш, напирайки, стоим пред врати, които са все още заключени. Засега едва в сферата на съвсем интимното, което все още не създава свят, а се дарява единствено на отделния човек, се случва онова, което може би ще стане основа на един свят, ако успее да се утвърди изсред разрушението.

Никой не може да измисли онова, което ще бъде. Да се правят проекти за него означава то да бъде сътворявано. Само неопределено може да се каже: Библията и Античността, каквито са те за нас, не са достатъчни. И двете трябва да бъдат преобразени чрез едно ново тяхно усвояване. Метаморфозата на библейската религия е жизненоважният въпрос на идващото време. От къде може да дойде преобразението? Само от първоначалната вяра, от която е произлязла и самата Библия, от началото, което не се е появявало в някакво време, а винаги е, от вечно истинното: човек и Бог, екзистенция и трансценденция. Всичко друго изглежда като надградено в сравнение с онова, което за иудеите и християните, а също и за исляма, има фундамента си в библейската религия.

Наистина, библейската религия постоянно преобразява своята явеност и заедно с това своите одежди. Кое е онова, което остава фундаментално неизменно? То позволява да бъде изказвано само абстрактно: единият Бог. Трансценденцията на Бога-Творец. Срещата на човека с Бог. Божията повеля: изборът между добро и зло е изцяло валиден за човека. Съзнанието за историчност. Смисълът и достойнството на страданието. Отвореността за неунищожимите неща. В Библията господстват полярности, стигащи до взаимно изключващи се противоположности: религия на култа и профетична религия, отхвърляща култа; религия на закона и религия на любовта; религия на избрания народ и общочовешка религия; религия на Христа и религия на Иисус, Който казва: защо Ме наричаш благ; никой не е благ, освен един Бог. Истинската вяра се изплъзва от фиксирането в един полюс. Преобразяването на нейната одежда се изисква от всяка нова епоха, за да бъде спасена истината на верската субстанция.

През Библията преминава една страст, която е уникална, защото е отнесена към Бога. Тя е депозита на едно хилядолетие човешки гранични ситуации.

Онова, което става от библейската религия чрез ново усвояване в църквите и философията, то, в съответствие със смисъла на тази вяра, може да се случва винаги единствено на границата на най-екстремното. Затова преобразяването не може да бъде успешно, ако ние без никакви задръжки не вкарваме в действие най-екстремното в нашата душа. Днес е налице една голяма

грижа: през света преминава една страшна забрава. Големите страдания са преживяни. Който е жив, се радва на съществуването си. Той зачертава онова, което е било, прекарвайки го евентуално единствено през нервите си. Душата не е приела в себе си чудовищното. Мъртвите вече ги няма. Хороводът на живота напират отново да бъде сключен и да бъде танцуван по-нататък.

Но ние се проваляме, ако изтърпяваме страданията само притъпено или страхливо. Премине ли страхът, думата взема лъжливата самоувереност на това случайно настъпило съществуване. То забулва онова, което не искаме да знаем. От човека, който не се подлага вътрешно на страданията, не става нищо.

Не бива да забравяме мъртвите, милионите умъртвени и начина, по който те са претърпели или търсели смъртта. Ние трябва да гледаме всяко страдание, дори когато не ни е засегнало лично, като нещо, което е трябвало да ни се случи и от което сме спасени без собствена заслуга. Безразличието става още по-неистинно лице в лице с ужасяващото злощастие, което може да предстои на всички ни и за което се говори, но така, че то не става действителност в душите. Трябва ли Киркегор да е имал право, когато казва: Всички ужаси на войните няма да са достатъчни; едва когато вечните наказания на ада станат отново действителност, човекът ще бъде разтърсващо отправен към сериозността?

Дръзвам да вярвам: не, адските наказания не са единственият път; човекът може да стигне до своята сериозност човешки и истинно.

Успоредно с религиите в църковния им облик и в полярна противоположност спрямо тях, философията ще бъде, както в Античността, една форма, в която хората ще откриват кротко и без връва безусловната си сериозност. Днес в много европейски страни под името екзистенциална философия е в процес на ставане мисленето на една обща жизнена практика, представена наистина в много различни варианти, стигащи до взаимна отчужденост, водени навярно от сродни импулси.

Тук, тръгнало от късния Шелинг, решително вкарано в ход от Киркегор, предизвиквано от прагматични импулси, съхранено в бедите, израства едно мислене, припознавано с поглед назад и в древното философстване, което винаги е било екзистенциална философия, но едва днес – чрез нахлуването на най-екстремното при прелома на всички предишни редове – разпознаващо себе си като съдбовно определено.

Философски сериозният европеец стои днес пред избор между противостоящи си философски възможности. Дали желае да е в ограничението на фиксираната истина, на която в последна сметка остава да си само послушен – или иска да е в безгранично отворената истина? Това значи: дали иска да се подчини на някой от ликовете на догматичното тотално знание или иска да удържа в баланс всички възможности на мисленето и познанието като инструмент на своето съществуване? Желает ли да уплътни самостоятелността си до твърдост, както е в стоическата философия, като един вид *refugium* при провала на света, доволен в покоя на апатията и в самотата на едно било то догматично, било то скептическо рационално поведение – или иска да придобие тази самостоятелност сред опасностите на отвореността, както е в екзистенциалната философия, философията на комуникацията, в която отделният човек става самия себе си при условие, че другите стават самите себе си, в която има не самотен покой, а постоянно безпокойство, и в която човекът подлага себе си вътрешно на страданието?

Пред нас стои не някакъв общовалиден образ на човека, както е в измамния идеал на стоиците, а пътят на човека. Ние държим посоката, ако се придържаме към три изисквания: 1. Безгранична комуникация на човек с човека, произхождаща от дълбините на екзистенциална, изпълнената с любов борба, в която се генерира истина, действаща чак до почтеното взаимно понасяне чрез компромисите на съществуването; – 2. Да станем господари на мислите си, да не се прекланяме пред никой от ликовете на окончателното знание, да не се обвързваме с никоя гледна точка и с никакъв „изъм”. – 3. Да признаваме любовта за висш водач, да поставяме под условия неизбежната омраза и възможно най-бързо да я потушаваме.

Но не казват ли: екзистенциалната философия е мечта и бълнуване? Ако е мечта, така дръзвам да отговоря, тя навярно е сред онези мечти, от които от памтивека се е родило онова, което е било човешко и за което си струва да се живее.

Ако обаче ни се завива свят от липсата на почва под краката – а най-екстремното изглежда все още да ни предстои –, и тогава е валидно: Когато всичко потъва, остава Бог. Достатъчно е, че има трансценденция.

И Европа не е последното за нас. Ние ставаме европейци при условието, че ставаме всъщност хора – това значи да ставаме хора от дълбините на началото и целта, а те и двете са при Бога.